8 Een haast onbedwingbare lust

Hebben we dat zó besloten?

De crisis van rond de kerst van 1993 was niet bezworen. Partijvoorzitter Van Velzen werd na de jaarwisseling in beslag genomen door de afwerking van het verkiezingsprogram en een crisis in CDA-Limburg, dat onder vuur lag door beschuldigingen van malversaties met partij- en campagnefinanciering. De premier werd met een ander probleem geconfronteerd. Op 10 januari overleed onverwacht Ien Dales, de PvdA-minister van Binnenlandse Zaken. In de dagen na haar dood moesten Kok en Lubbers het eens zien te worden over een opvolger. Dat was delicaat, want het kabinet stond aan de vooravond van verwikkelingen rond politie en justitie. Meteen dook de naam op van peetvader Ed van Thijn. Wat die van buiten als bindmiddel samen met Jan de Koning had kunnen betekenen, zou hij binnen het kabinet nog meer kunnen waarmaken, wellicht. En een warme persoonlijkheid naast Kok en zijn uitgeloogde ministers kon geen kwaad, dacht de PvdA.

Thijs Wöltgens vertrok spoorslags uit Indonesië naar het Binnenhof. Brinkman niet. Die bleef bij het officiële bezoek van een Tweede-Kamer-delegatie aan de Oost en belde met Lubbers om de situatie te verkennen. Ze zeiden tegen elkaar: 'Formeel is het een zaak van de PvdA, maar het zou toch goed zijn als er overleg is,' vertelt Brinkman. 'In ieder geval moest er tijdig informatie zijn. "Het wordt óf een burgemeester die op de winkel past, óf de PvdA maakt van de gelegenheid gebruik om haar voorziene nieuwe tweede – of eerste! – man op deze post te zetten," zei ik tegen Ruud. "Ofwel: Jacques Wallage gaat nog een stap hoger, dan wel Ed van Thijn komt in beeld. Dat is wel heel pikant. Het zou goed zijn om te horen wie straks de tweede man is bij de PvdA." Ed zat in die peetvaderrol en we zouden straks wel eens bij de formatie met Wim Kok én Ed én Jacques zaken moeten doen. Dat besprak ik allemaal vanuit het oerwoud. Ruud zei: "We horen wel." Daarna is er geen contact meer geweest. Dat verwijt ik niemand, dat kan ook aan het oerwoud hebben gelegen.'

Vijf dagen na Van Thijns beëdiging als minister barstte de zogeheten IRT-affaire los met berichten over ontwrichting van het Amsterdamse politiekorps, waarvan Van Thijn beheerder was geweest. Opnieuw leek een *kwaliteitsimpuls* van Wim Kok in het gedrang te komen door zijn vroegere functie. Brinkman onderstreept hoe overvallen een ieder was. 'Ed kwam op het tapijt, een beetje *overnight*. De aanleiding was daar ook naar. Maar het is onvoldoende overdacht, besproken en doordacht. De werking ervan is onderschat. De IRT-affaire kwam daar overheen. Die was verziekend, absoluut. Doordat alle lichten op de IRT werden gericht, is de atmosfeer bedorven. Alle irritaties maakten dat de voorziene gesprekken over de nieuwe coalitie in het water vielen. De inzet daarvan was toch geweest: ga door met CDA en PvdA. Het wegvallen van die gesprekken heeft meegewerkt aan een verdere ontbinding van het kabinet.'

Van Thijn merkte nu pas hoe vervallen het kabinet was: 'Dit land wordt mompelend bestuurd, zei ik in *De Groene Amsterdammer*. Dáár werd ik toch even op aangesproken!' Van Thijn hield die mening staande, kreeg er signaal na signaal van. Hij zag het wantrouwen tussen Kok en Lubbers groeien. 'Kok was goed op de hoogte van wat Lubbers in zijn nadagen allemaal uitspookte. Hij was daarover zeer verontrust en vreesde dat Lubbers het kabinet ten val ging brengen,' vertelt hij. 'Lubbers was gedesillusioneerd, hij was aan onttakeling ten prooi. Ik herkende wat met Joop den Uyl was gebeurd. Als je zo lang in een functie zit, ga je spoken zien. Dan denk je dat iedereen aan de poten van je stoel zaagt.' De gedaanteverwisseling van peetvader naar minister maakte Van Thijns rol als bemiddelaar verder onmogelijk. Een fatale misrekening.

Gezaagd werd vooral aan Brinkmans stoelpoten. Ook bij de bijstellingen van het verkiezingsprogram. Van Velzen en Kolnaar bleven proberen gaten te dekken. Hoe somberder de economische vooruitzichten van het Centraal Planbureau, des te dieper moest er worden gesneden. De zaak moest rond zijn voor het CDA-congres, Brinkman kon niet op het schild worden geheven zonder een daadkrachtig program. De financiële gewetens van het CDA werden daarom opgetrommeld in het Torentje: Jelle Zijlstra en Rabobank-topman Wijffels, maar ook de twee kemphanen uit het kabinet, Bert de Vries en Koos Andriessen. Van Velzen en Kolnaar waren aanwezig, maar Brinkman miste delen van de gesprekken omdat hij in het buitenland zat. De programcommissie was dus alleen via Kolnaar bij de discussie betrokken, terwijl drie vertrekkende bewindslieden present waren. Niet elk van hen had

illusies over zijn rol. Bert de Vries: 'Mijn positie was niet sterk meer. Ik was geen factor voor de toekomst om rekening mee te houden. Dat gold ook voor Andriessen, maar met dit verschil dat hij wél een stroming vertegenwoordigde die op dat moment vrij sterk was.'

Lubbers koos nu. Hij koos voor wat De Vries 'de werkgeverslijn, de NCW-lijn' noemt. 'Onno Ruding kreeg zo toch nog zijn zin,' constateert hij bitter. Jelle Zijlstra bleek deze lijn maar beperkt te delen. Dat werd merkbaar toen de discussie zich toespitste op de aanpak van de lastenverlichtingen, die nodig waren om de economie op te peppen. Niet de WAO of AOW waren het strijdpunt, maar de vraag langs welke lijn de lasten op arbeid het beste omlaag konden: door de werkgevers minder te laten betalen of de werknemers. Andriessen, Van Velzen en Kolnaar kozen voor dat eerste en Lubbers met hen. Zijlstra niet. 'Jelle Zijlstra zag niks in eenzijdige lastenverlichting voor werkgevers, de methode-Kolnaar. Hij had meer sympathie voor mijn benadering,' merkte Bert de Vries. 'Ik weet niet of dat betekende dat hij voorstander was van mijn methode. Hij heeft daar niet hartstochtelijk voor gepleit.'

De topontmoeting in het Torentje liep uit op een compromis, al was het maar vanwege de tijdsdruk. Wim van Velzen vond dat het 'buitengewoon knullig' verliep. De Vries dacht er weinig anders over. Ook hij vond de conclusies 'een onheldere tekst waardoor beide interpretaties mogelijk waren'. In het bestuursweekeinde aan de vooravond van het partijcongres was de stemming zwartgallig. Partijbestuurslid Jannie van den Hul: 'Verwarring. Onmacht. Er viel niks meer te sturen. Er had iemand moeten zijn die zei: En nu is het afgelopen met het gesodemieter!'

Het partijbestuur besprak financiële varianten. Het onderstreepte dat het niet wilde dat ouderen die hun hele leven hadden gespaard het gelag zouden betalen. Net als Brinkman in de zomer in de programcommissie had benadrukt. Waartoe dat in de cijfers en maatregelen zou leiden, bleef in het vage, want de rekensommen waren nog steeds niet kloppend. Paul Doop van de programcommissie: 'Toen dat misging heeft het partijbestuur met de programcommissie vergaderd. Het totaal is toen nóg eens doorgerekend.' Van Velzen: 'Mensen voelden zich overvallen. Brinkman kende niet alle achtergronden en Kolnaar had een technisch verhaal, dat ook niet best overkwam.'

Van Velzen probeerde via een informele *persbriefing* het allemaal nog eens in samenhang uit te leggen. Brinkman zag ervan af dit zelf te doen, Van Velzen en Kolnaar kenden immers het beste de bijgestelde

cijfers achter het program. Toen de vraag kwam naar de nullijn van de uitkeringen en de loonkostenbeheersing, viel ook de term AOW. Kolnaar onderstreepte: 'Wij vragen offers van iedereen.'[226] Van Velzen zegt met ingehouden woede: 'Het was een *informele briefing*, waarna ik naar het Catshuis ben gegaan. Ik werd daar gewaarschuwd dat Kolnaar voor het NOS-journaal een *statement* had gegeven. Buiten de *briefing*. Zonder enig overleg. "De AOW zal worden bevroren." Punt. Daarna was het afgelopen, we waren kansloos.'

Paul Doop keek met zijn vrouw, die in het partijbestuur zat, naar het journaal die avond. 'Pas toen beseften wij wat er besloten heette te zijn. Het was zó nooit aan de orde geweest. "Hebben we dát zo besloten?" vroegen we elkaar verwijtend.' De volgende dag kreeg Van Velzen de partijraad over zich heen. Hij probeerde de crisis te bezweren met een manoeuvre die Brinkman speelruimte zou geven de AOW-kwestie te ontscherpen. 'Ik heb voorgesteld aan Elco: Laat mij het verhaal van het program verdedigen op de partijraad. Ik zal dat niet redden en dan kom jij met een beter verhaal.' Brinkman deed iets anders. Nu nam híj de verdediging op zich. Slikkend van emotie, de blik vol tranen, riep hij dat hij nooit en te nimmer de bejaarden zou laten vallen. De AOW was bij hem in veilige handen. Velen waren verbaasd over de altijd zo koel overkomende Brinkman. Tot concrete bijstellingen van het program kwam de partijraad niet. Dat moest nog een keer worden doorgerekend.

De volgende dag, 29 januari, wees de partijraad Brinkman officieel aan als lijsttrekker. De sfeer was katterig, vooral de traditionele kaders uit de christelijk-sociale hoek en de sterk vergrijsde afdelingen in de grote steden waren woest op Van Velzen en snapten niet waarom Brinkman hem en Kolnaar niet ferm had gecorrigeerd. Hoe onwezenlijk die dag was, bleek 's middags bij zijn inhuldiging. Het groene estafettestokje kon dan wel niet worden vertoond, er was toch een cadeautje van Ruud Lubbers. Die had iets onverwachts voor Janneke Brinkman, 'mede namens Ria'. Hij drukte haar 'een doosje incasseringsvermogen' in handen terwijl zij naast haar man op het podium stond. Nuttig was dat, want in de weken en maanden die volgden zou daarop een groot beroep moeten worden gedaan. De lijsttrekker kreeg zelf een verholen boodschap cadeau. Lubbers zei: 'Elco, je bent nu onze eerste man en je hebt een prímá team.'

Intussen ging de partij koortsachtig door met het bijstellen van campagne en program. Alle troebelen maakten dat de drie kernbegrippen van de CDA-campagne op de lachspieren begonnen te werken:

hoezo stabiliteit, daadkracht en zekerheid? Op de valreep werd de hele aanpak omgegooid. Noch het beleid van het kabinet, noch de nummer 1 van de lijst zou inzet van de verkiezingen zijn. Er werden nieuwe raambiljetten en megaposters ontworpen met een nieuwe boodschap. Een foto van Brinkman – zonder zijn naam erbij – prijkte naast de leuze *Een groot karwei vraagt een sterke partij*. Het CDA maakte zichzelf tot inzet. Het eerdere parool CDA. *Zeker nú!* borg men schielijk op.

Die slogan was in de campagne voor de gemeenteraadsverkiezingen al slecht bevallen. Net als de tegelijkertijd uitgeteste leuze *Ook deze tijd vraagt zekerheid.*[227] De campagnemakers hadden in eerste instantie een verrassend gebrek aan geheugen laten zien: al in 1971 had de KVP onder Gerhard Veringa het motto *Zeker nu* gevoerd. Het was op een electoraal drama uitgelopen.

Nog doller werd het toen de partij vlak voor de gemeenteraadsverkiezingen van 2 maart een andere advertentie uitprobeerde. Het CDA kondigde zijn *come-back* aan in het kielzog van Johann Olav Koss, de krachtpatser van het ijs in Lillehammer. *Wat Koss kan, kunnen wij ook* stond er bij een paginagrote foto van de juichende Noor. Wat met de naam van de eigen lijsttrekker niet mocht, mocht wel met die van een buitenlandse schaatser. De sponsors van Koss kregen nog meer gratis publiciteit toen bleek dat het CDA geen weet had gehad van de auteursrechten op de foto van de Olympisch kampioen.[228]

2 maart luidde de bel voor de slotronde. Het CDA was bij de gemeenteraadsverkiezingen nog wel de grootste partij van het land gebleven, maar het hield slechts 39 van zijn 54 zetels over als de uitslag werd omgerekend naar Kamerverkiezingen. Verloren werd overal, maar vooral in de grotere plaatsen en de steden, juist in die veertig gemeenten waarin zo was geïnvesteerd om de winst van 1986 en 1989 vast te houden. De PvdA kwam opnieuw op een naoorlogs dieptepunt, net als in 1990. De VVD won, D66 ging vooruit, maar minder dan verwacht. Grote winst was er in de marges van de politiek, bij locale lijsten, bij extremistische groepen en *single-issue*-lijsten. Ouderenpartijen, de Socialistische Partij, Janmaat en zijn afsplitsingen profiteerden van de teloorgang van de grote volkspartijen en de lage opkomst. Het leek het meest op de uitslag die België op Zwarte Zondag van 24 november 1991 op zijn grondvesten had doen schudden. Daar was vervolgens bij de kabinetsformatie gepoogd te komen tot een *paarse coalitie*. Dat mislukte doordat de liberale winnaar Verhofstadt de kleurloze socialistische partijleider Willy Claes als premier van zo'n kabinet blokkeerde. Stond Nederland ook aan de vooravond van hetzelfde?

Middelpuntvliedende krachten kregen in het CDA nu echt de overhand. De topkandidaten van de lijst kropen allengs weg van hun campagne en lijstaanvoerder. Ernst Hirsch Ballin lag met een hernia thuis. Yvonne van Rooy weigerde publieke debatten, zoals een met Karin Adelmund. Kamervoorzitter Deetman wilde niet te prominent optreden vanwege zijn functie. Piet Bukman kon na een uitglijer over de gasprijs voor tuinders beter buiten beeld blijven. Er waren CDA-afdelingen die de minister van Landbouw niet meer wilden zien. Om de ontevreden boerenachterban te mobiliseren werd op het eind van de campagne alsnog Gerrit Braks van stal gehaald.
Van de bovenste tien kandidaten ging, behalve Brinkman, alleen Jaap de Hoop Scheffer voluit. Campagneleider Bremmer zucht: 'Wij hadden wel veel topkandidaten, maar geen prominente boodschappers. De stukken wilden zich niet laten schuiven. En als ze wel gingen, wilden ze niet de boodschap verkopen.' De peilingen bleven onveranderd beroerd. Het kabinetsbeleid leek in een moeras weg te zinken: de werkloosheid schoot omhoog en de politie- en justitietop was verstrikt in de chaos van de IRT-affaire.

Ruud Lubbers zat zich te verbijten. De partij die hij op sterkte had willen achterlaten brak hem bij de handen af. Het beleid van krachtige, heldere besluiten zakte in drijfzand weg. 'Dat vreet aan je. Dat vreet nog aan me. Je ziet dat het fout gaat, allerlei aspecten en facetten zaten daaraan. Vanaf kerstmis kreeg dat zijn scherpte: de onmogelijkheid om iéts te doen in mijn positie. Je bent minister-president en als je met lijnen of dingen komt in de partij, werkt het niet...' Begin januari had hij Peter Kooijmans, de minister van Buitenlandse Zaken, in vertrouwen genomen. Deze invaller voor Hans van den Broek maakte indruk door zijn rustig en weloverwogen optreden. In het vliegtuig op weg naar Zuid-Afrika vertelde Lubbers hem dat als de peilingen maar genoeg zakten de roep om een andere campagne en ander leiderschap zou komen. Dan zou Brinkman bereid gevonden worden een ander te pousseren voor het premierschap. Kooijmans zelf bijvoorbeeld. 'Wij zeiden tegen elkaar: "Wanneer zal het moment aanbreken dat Elco en Frits Wester bevattelijk zijn?" Hoe diep moeten de polls zakken dat een gesprek mogelijk is?' vroeg Ruud Lubbers zich af.

De klappen in de gemeenten leidden tot een opstand van het kader. Net als in 1975 bij *Wij horen bij elkaar* en later met de loyalisten was het grondvlak van de partij het beu dat Haagse sores en verdeeldheid het dagelijks werk in wijken, raden en Provinciale Staten ruïneerden. De plaatselijke partijleiders eisten in maart alsnog inspraak in de cam-

pagne. Wim van Velzen was ten einde raad. 'Bij mij groeide de gedachte dat er iets moest gebeuren,' vertelt hij. 'Die dreun bij de gemeenteraadsverkiezingen hadden wij zó erg niet voorzien. Wim Deetman heeft toen de vrijdagse vergadering met de veertig steden voorgezeten. Op Frans Spit uit Amsterdam na was de algemene mening: geen personele maatregelen, wel een nieuw aanbod aan de ouderen. De maandag daarop heb ik uitvoerig met Elco gesproken. Ik was de dagen daarvoor tot de overtuiging gekomen dat het fout ging. Bij Elco zat geen beweging. Ik zei: "Elco, jij zou moeten gaan na zo'n uitslag, maar dat kan niet. Daarom stap ik op. Ik vind dat er een politiek gebaar moet worden gemaakt." Van Velzen hoopte zo de problemen met het program en zichzelf te elimineren. Ach, het was een zoenoffer.'

Terwijl het dagelijks bestuur heen en weer praatte, klonk op het journaal de stem van de Amsterdamse afdelingsvoorzitter: Van Velzen kon maar beter opstappen. Die greep het moment onmiddellijk aan. 'Ik heb meteen gezegd: "Elco, dit is je kans. Gebruik die. Zeg: we gaan iets nieuws neerzetten. De partijvoorzitter was verantwoordelijk voor het program en die AOW-zaak. Beken openlijk dat je daar een tactische fout hebt gemaakt. Trek dat naar je toe, schets de lijn, kom met een nieuw aanbod voor de ouderen en creëer daardoor nieuwe omstandigheden voor de campagne." Ik schatte in dat de politieke schade voor mij beperkt zou zijn, want ik ging naar het Europees Parlement of Elco had een plaatsje voor mij in zijn kabinet. Het deed wel pijn zo afscheid te moeten nemen. Later, toen de problemen niet meer hanteerbaar waren, ben ik grote vraagtekens gaan zetten bij mijn beslissing.' Een herlancering kreeg Brinkman niet meer voor elkaar. Daarvoor was hij te geïsoleerd geraakt in de top en was zijn gezag inmiddels te gering. Bovendien kon de invalvoorzitter, Tineke Lodders, hem weinig helpen gelet op haar tijdelijke positie. Als ze dat al had gewild.

Opgejaagd door steeds somberder voorspellingen over de economie en over zijn eigen politieke score zocht Brinkman houvast. Na jaren om daadkracht te hebben geroepen, kon hij nu toch moeilijk slappe knieën vertonen. Dus bleef het CDA-program in de kern ongewijzigd en werd alleen in de belastingsfeer iets ingewikkelds bedacht om de AOW'ers te ontzien. Het was paradoxaal en tragisch tegelijk: in plaats van een ondubbelzinnig standpunt kwam er een halfbakken compromis van het fabrikaat waarmee het kabinet-Lubbers/Kok het CDA – en Brinkman zelf – van zich had vervreemd. De daadkracht verkeerde in zijn tegendeel.

Lubbers benaderde nu opnieuw Frans Andriessen. Hoewel die al geen

partijvoorzitter had willen worden, vroeg hij hem nu of hij kandidaat-premier wilde zijn. Ook stelde Lubbers schriftelijk voor het kabinet vervroegd demissionair te maken nu er weinig meer uit kwam. Kok was tegen, net als Rottenberg eerder. Brinkman was er minder op tegen. Lubbers praatte het nog eens door met Jan de Koning. Die maakte er korte metten mee. Lubbers: 'Jan was voluit gericht op doorgaan. Ik zeg dat reserveloos. Toen ik aarzelde in die fase was het Jan die zei: Doorgaan! Ik dacht: laten we maar op het laatst naar een crisis gaan. Als reddingsstrategie. Het gaat niet meer, de PvdA speelt catenaccio-voetbal. Er komt toch niets meer uit de vingers. Ik was bereid dit te doen om het CDA te redden. Jan heeft het mij met kracht ontraden. Hij zei: "Dat kún je niet doen. Je bent voorzitter van deze ministersploeg en er is geen zakelijke reden om nu te stoppen. Krijgen we zo erg veel eerder verkiezingen? Nou, aan dat verschil gaat het land niet ten onder."'

Net als in de nadagen van het kabinet-Van Agt II steunde Jan de Koning de premier 'reserveloos'. Op één punt na. Ook nu 'geen kamikaze voor het CDA'. Vluchtgedrag van wielerfanaat Dries van Agt naar een kermiskoers behandelde de ordehandhaver net zo streng als dit, het 'dynamietconcept' in Lubbers' woorden. De met het Oude Testament opgevoede De Koning heeft er wellicht het gedrag van de verblinde, van zijn kracht beroofde Simson in herkend. In een laatste inspanning en na een laatste wanhoopsgebed trok de held van het oude Israël de tempel van zijn gevangenschap omver en bedolf zichzelf en al zijn vijanden onder het puin. Het dynamietconcept werd opgezouten, De Koning leek de zaak nog één keer beredderd te hebben.

Bert de Vries schudt mismoedig het hoofd: 'De enige manier om een redelijke uitslag te halen is achter je lijsttrekker gaan staan. Aan al die manoeuvres van Ruud heb ik geen steun gegeven. Het was oprechte zorg van Ruud: hij had de verantwoordelijkheid op zich genomen de lijsttrekker aan te wijzen en zag dat het niet goed ging. Hij had een haast onbedwingbare lust om dat alsnog terug te draaien. Dat had Ruud wel vaker, perioden waarin hij onberekenbaar reageerde.'

In het kabinet sloeg de malaise onverbiddelijk toe. De werkloosheid schoot omhoog, de IRT-affaire zette de ministers Hirsch Ballin en Van Thijn zwaar onder druk. De politie zou in drugs handelen. De media waren vernietigend. Lubbers probeerde nu de PvdA alsnog een coalitiebreuk op te dringen. Van Thijn snapt achteraf veel beter wat er aan de hand was, vertelt hij. 'De IRT-affaire werd geïnstrumentaliseerd. Problemen in de portefeuille van Wallage werden uitvergroot, evenals

het asielbeleid. Lubbers probeerde de IRT-kwestie als argument aan te grijpen in plaats van die op te lossen. Ik heb Kok op het hart gedrukt dat hij nooit en te nimmer moest pikken dat Lubbers er de brui aan zou geven. Ik vertrouwde het niet.'

De groeiende paniek gaf Lubbers nu meer ruimte. Tineke Lodders greep terug op haar oude idee: Lubbers terug als premier, ondanks Brinkmans plaats als nummer 1 van de lijst. 'Naarmate Tineke de druk opvoerde zijn er alternatieven gekomen die het mij gemakkelijker maakten om het gesprek over andere kandidaat-premiers gaande te houden,' vertelt Lubbers, die Lodders zo in de waan liet dat hij beschikbaar was voor een vierde kabinet. Die variant was ook niet helemaal ondenkbaar: had Lodders mét Brinkman een klemmend beroep op Lubbers gedaan, dan was de zaak wat hem betreft weer open geweest.

Ruud Lubbers jongleerde enkele weken met het drietal Andriessen, Kooijmans en Deetman als alternatieve namen voor het premierschap. Deetman had hij in zijn brief over het dynamietconcept aan het rijtje toegevoegd. Lubbers liet begin april *De Telegraaf* melden dat de kritiek van Brinkman op het kabinet hem de voorbije jaren slapeloze nachten had bezorgd. Het ontlokte die krant de conclusie dat dát blijkbaar de reden was waarom hij gedurende de campagne zo vaak in het buitenland was. De peilingen wezen op een historische nederlaag, zo bleek 6 april. Kok zou 18 zetels verliezen en naar 31 duikelen, Brinkman zou 24 zetels verliezen en er maar 30 overhouden. Van haar 103 zetels zou de coalitie er 61 overhouden. Samen regeren zou niet meer mogelijk zijn. Het CDA zou zelfs enkele tienden van procenten kleiner blijven dan VVD en D66. Het grote karwei baarde een kleine partij.

'Als u mij vraagt: hoe voel je je? dan zeg ik: niet lekker,' zei Brinkman over de peiling. Nuchter klonk het, maar weinig wervend, laat staan dat hij alle hens aan dek uitstraalde. Hij zei van het kabinet: 'het slaagt er kennelijk niet in aan de kiezers uit te leggen dat er gezien de vele financiële problemen een sober beleid moet worden gevoerd. Lubbers en Kok hebben te maken met een verlies aan vertrouwen van 40 procent.'[229]

De partijleiding probeerde werkelijk van alles nu. Vice-voorzitter Rob van de Beeten bezocht in Washington Dries van Agt, de man die hij in 1981 als CDJA'er nog had willen dumpen als lijsttrekker. De oud-premier was verrast. Na het geschrapte filmpje met het estafettestokje was het stil geworden en nu stond het CDA ineens op de stoep. 'Ze kwamen met het verhaal dat het er heel slecht voor stond met de peilin-

gen. Dat wist ik niet. Ik had in geen acht jaar een Nederlandse krant ingezien. Ze vroegen of ik een paar voordrachten wilde doen. Binnen een week of twee. Het CDA zou alles betalen. Ik heb het niet gedaan. Ik was zo ver van die werkelijkheid, kende de *issues* niet eens.'

Wat Van Agt wist, had hij van een andere prominente CDA'er die aan de overzijde van de oceaan ook een glansrijke loopbaan voortzette. 'Herhaaldelijk is tot mij gekomen hoe zuur en gegriefd Onno Ruding was over Ruud Lubbers.' Van Agt begreep dat. Frans Andriessen had zulke grieven nog tegen Van Agt zelf. 'In de kern was dat hetzelfde, ja.' En een opgebrande premier met een komende man naast zich kwam hem evenmin onbekend voor. 'Zoveel is zeker: Ruud had – destijds – problemen met het bijeenhouden van de CDA-fractie en ik vrijwel geen problemen met het bijeenhouden van het kabinet,' zegt hij, Frans Andriessen en Arie Pais maar even vergetend. 'Het was andersom bij Brinkman en Lubbers, als ik het goed gezien heb van verre. Brinkman had zijn fractie redelijk achter zich en Ruud zat met een coalitie die niet hecht in elkaar zat. Andersom, dat maakt het toch wel anders. Verder had ík Ruud niet als mijn opvolger aangewezen. Ik ben slecht in het selecteren van onderkoningen,' lacht Van Agt schalks.

Het lijk dreef al weer

Aan de vooravond van de *hete fase* van de campagne zouden de topkandidaten de klokken gelijk zetten. De avond van vrijdag 8 april schoven zij in De Flaneur aan tafel, een bekend dineradres in de CDA-historie. Daar hadden partijvoorzitter Bukman en partijsecretaris Smits Brinkman ooit gepolst voor een blijvende rol in de leiding van het CDA. Nu besloot invalvoorzitter Lodders het omgekeerde te proberen: een indringend beroep op de nationale havenloods om het schip van staat en het CDA-flottielje weer vlot te trekken. Lubbers moest worden gevraagd zich naast de lijsttrekker-fractieleider als beoogd premier aan het kiezersvolk aan te bieden. Een stem op Elco was dan vooral een stem op Ruud.

Lodders' boobytrap ontplofte in haar gezicht. Diezelfde avond werd Brinkman door een uitzending van *Reporter* gemangeld: hij was commissaris van een bedrijf van familie van zijn vrouw Janneke en haar oom Arie zou niet deugen. Het leek heel wat, en in de paniekerigheid van die weken werkte de uitzending explosief. Toen Lodders haar idee van een feitelijke leiderswisseling toch uitprobeerde, schaarde de

top zich die avond rond Brinkman. Zelf speelde hij *grand slam*: Lubbers mocht van hem aantreden, maar dan trok hij zich onmiddellijk terug. Als dat al had gekund, dan nooit die avond van 8 april 1994. Het had een bekentenis ingehouden tegenover de beschuldigingen.

Velen in het CDA zijn onder de indruk gebleven van Brinkmans karakter in deze weken. Campagneleider Cees Bremmer: 'Kolossaal! Dat hij het heeft volgehouden!' Hij zag hoe de lijsttrekker steeds geïsoleerder raakte. 'Het draagvlak voor Elco werd steeds kleiner, dus werden steeds meer mensen aan de campagneraad toegevoegd. Ruud kwam erbij. Het probleem was dat rondom de lijsttrekker niet het politiek zwaartepunt van het CDA lag zoals in voorgaande campagnes. Dat gevoel heb ik die hele periode gehad. Het gevoel: ik mis iets.'

Lodders en Deetman gingen vanuit het Haagse hoofdkwartier de feitelijke regie voeren. Brinkman reed in de *battle-bus* rond. Hij besefte nu dat invalvoorzitter Lodders haar eigen plannen had en dat hij nog meer alleen stond dan hij al wist. De lijsttrekker reed vaak in een auto achter de bus aan, omdat hij allerlei moeilijke gesprekken moest voeren. Met advocaten over zijn commissariaat bijvoorbeeld. Het open campagne-idee viel in het water. De bus zelf mocht ook geen positieve, geen Hup-CDA-sfeer uitstralen. Journalisten 'hoeven niet bang te zijn dat ze geassocieerd worden met een partij die sterk op verlies staat. De bus is neutraal van kleur en er staan geen letters CDA op', meldde de campagnevoorlichting alsof ze zich geneerde voor de partij die ze moest verkopen.[230] De bus had ervoor moeten zorgen dat de lijsttrekker de indruk maakte van een dynamische man die zich graag onder de mensen begeeft, het levende bewijs dat de kloof tussen Den Haag en de kiezer werd overbrugd.

Het omgekeerde gebeurde. De communicatie met het Haagse campagnecentrum was gebrekkig. Campagneleider Bremmer bewaakte de hoofdlijnen niet vanuit het zenuwcentrum, maar reed mee in de bus. Feitelijk was de leiding van de troepen in handen van Paul Beerkens, een tijdelijk ingehuurde pr-manager van buiten het CDA. Wim Deetman zat in de ochtend de campagneraad voor en had politiek gezien zo nog de meeste greep erop. Probleem was alleen dat de campagneraad steeds minder vaak bijeenkwam. Bovendien droeg Deetman het geheim met zich mee dat Lubbers dacht hem achter de hand te kunnen houden als alternatief CDA-leider. Daar kwam nog bij dat hij tegelijk wist dat hij dit geheim met meerderen in de CDA-top deelde. En daarbuiten. Kok en Beatrix wisten er inmiddels ook van. Een kwestie van aftellen tot het uitlekte?

Er lag intussen nóg een brief van Lubbers op Deetmans bureau, een bittere afrekening met het CDA van de voorbije jaren. Hij schreef de ellende van zich af en leek het hoofd in de schoot te leggen. Alleen bidden zou nog helpen. Net als van zijn dynamietbrief met het voorstel Deetman eventueel lijsttrekker en premier te maken, stuurde Lubbers ook van deze brief een kopie aan Beatrix. Brinkman: 'Er was dolle paniek. In de politiek is nu eenmaal niks geheim. Dat soort dingen sijpelt natuurlijk door. Daarmee schep je een sfeertje van: ze weten niet waar ze aan toe zijn. Ik zei: Bijltjesdag heeft niet zo vreselijk veel zin. Dat is symboliek, dat is niet erg handig in een tijd waarin we al veel ellende hebben gehad.'

Ruud Lubbers krabbelde op. Het verzoek van Lodders en Deetman om het begin van de campagne in Kerkrade bij verrassing op te monteren nam hij zonder morren aan. Na het afstoppen van het dynamietconcept door De Koning en de mislukte coup van Lodders in De Flaneur bood dit een onverwachte gelegenheid nieuwe feiten te scheppen. 'Ik ben gezwicht onder de druk,' vertelt Lubbers, 'inclusief die van *De Telegraaf*, die het mij kwalijk nam dat ik niks deed in de CDA-campagne. Wat ik ging doen heb ik – voor zover er afstemming was – met Tineke Lodders afgestemd. Ik ben in verkiezingscampagnes altijd autonoom geweest. Daar ook. Ik heb het met niemand doorgesproken.'

Lubbers kreeg zelfs weer zin in het campagne-spel en zag nieuwe mogelijkheden. Brinkman was in de discussie over het dynamietconcept niet tegen het opblazen van de coalitie geweest, maar hij mocht niet polariseren tegen de PvdA, zo was de afspraak. Deed hij dat wel, dan zou hij zich immers verdacht maken als aanhanger van een CDA-VVD-coalitie. Kon de aanval niet beter van de vlechter van dit lont komen: de premier zelf? 'Het zal wel dat mijn verhaal als een volslagen verrassing kwam,' zegt Lubbers. 'Ik dacht: ik ga er weer eens lekker tegenaan! Het is campagne, het zijn verkiezingen. Ik had geen contact meer met Frits Wester. Had ik het wel met hem doorgesproken dan had dat geen effect gehad, hij zou me niet eens geloofd hebben. Ik moest dat gewoon doen. Frits had wél een visie. Die sloot hier goed op aan: krachtige ingrepen moesten er komen, daar moest een dramatisch signaal van gegeven worden. De Nieuwe Caesar zal ik maar zeggen. Alleen zo zou de achterban dat nog gaan geloven.'

In het Wijngrachttheater van Kerkrade wás de verrassing compleet. Bij de aanwezige Limburgers, bij de media en bij de lijsttrekker. Geroerd door de golf opbeurende reacties voor zijn gezin na de aantijgingen bedankte Brinkman voor de steunbetuigingen. Zijn politieke ver-

haal was vlak vergeleken bij de persoonlijke emoties. Het echte salvo kwam van Ruud Lubbers. De premier die viereneenhalf jaar lang kritiek uit zijn CDA op het 'slap verhaal' van zijn kabinet als een affront had beschouwd, keerde zich nu onverhoeds tegen zijn partner in dat kabinet, de PvdA. Hij zei dat die partij een zwenking naar links maakte, dat haar catenaccio-voetbal al het goeds van zijn kabinetten dreigde weg te spoelen. Hij verweet de PvdA de sanering van de sociale zekerheid en de parlementaire enquête naast zich neer te leggen. En dat was nu juist de kritiek geweest waarover hij Brinkman zulke 'inktzwarte' verwijten had gemaakt. Lubbers verweet de PvdA ook een slap financieel beleid te presenteren. Dat klopte wel, maar klonk ongeloofwaardig na alle hulde voor Wim Kok met zijn 'zuinigste begroting sinds Drees'.

Dit was het dynamietconcept in een nieuwe verpakking, een poging tot provocatie van een breuk in de coalitie als profilering van het CDA. Lubbers blies er alleen zijn kabinet niet meer mee op. Wel de campagne van zijn partij. Brinkman die geen afstand mocht nemen van het kabinetsbeleid, werd ineens rechts ingehaald door de premier. Lubbers: 'Je moet dat hard aanpakken. Ik was er ook van overtuigd: het was écht inhoudelijk. Het was hard, géén tactisch verhaal.' Tegen de pers zei hij: 'Ik dacht: er moet toch iemand beginnen met het uitzetten van een politieke lijn? Nou dat heb ik woensdag gedaan.' Daar voegde hij aan toe: 'Mijn zwijgen zou tot misverstanden leiden. Alsof ik een vat van tevredenheid en een rustplaats zonder zorgen was.'[231] Wim Kok was verbolgen over Kerkrade, maar Lubbers zei bezwerend: 'Ik campaign voor het CDA, niet voor Elco. Dat komt jou toch ook goed uit, Wim?'[232]

Het kwam PvdA en VVD inderdaad niet slecht uit. Zij beschuldigden het CDA van gezwabber: wie was de leider en wat was de koers van het CDA? Lubbers deed nog een zet. In een tv-interview zei hij het jammer te vinden dat een lijsttrekkerschap als claim op het premierschap werd gezien. Hijzelf zag dat in ieder geval niet zo: 'Ik geloof eigenlijk dat ik nooit gezegd heb: hier staat de nieuwe premier van Nederland.' Hij voegde eraan toe Kok net zo geschikt voor het premierschap te vinden als Brinkman. Terwijl de CDA-lijsttrekker zich moest verweren tegen aantijgingen over een commissariaat, demonteerde de CDA-premier de campagnestrategie en het leiderschap, waarvoor zijn partij Brinkman had ingehuurd.

Geen wonder dat achter de schermen sommigen al bezig waren met vragen naar hoe het na 3 mei verder zou moeten. Jan de Koning liet in

kleine kring weten dat hij wel weer als informateur gevraagd zou worden als het CDA de grootste partij zou blijven. De partij zou dan wel de premier kunnen leveren, maar voor een door groot zetelverlies aangeslagen Brinkman zat die post er dan waarschijnlijk niet meer in, vreesde hij. De naam Frans Andriessen viel.

De oud-KVP-leider had al een invitatie voor na 3 mei in de bus. In maart waren hij en een reeks andere CDA'ers uitgenodigd voor een bijeenkomst op donderdag 5 mei. In Kasteel De Essenburgh in Hierden zou er die dag een *brainstorm* worden gehouden door het Wetenschappelijk Instituut, onder de titel *Het CDA: crisis en perspectief*. De 'precieze invulling van dit thema' zou wachten tot 'de afloop van de landelijke verkiezingen'.[233] De redactie van *Christen-Democratische Verkenningen*, het blad van het Wetenschappelijk Instituut, bereidde zo haar zomernummer voor. Met het oog op de sombere verwachtingen van de verkiezingsuitslag strikte het Wetenschappelijk Instituut onder anderen Frans Andriessen, zijn generatiegenoten Til Gardeniers, oud-KVP-topper en oud-CDA-minister van CRM, haar voormalig staatssecretaris Jeltien Kraaijeveld (ex-ARP), maar ook Rabo-chef Wijffels, Wim Thuis, voorzitter van CDA-Brabant, Gelders bestuurder Theo Camps en de hoogleraren Wessels en Zijderveld. De directeur van het Wetenschappelijk Instituut, Jos van Gennip: 'Het was een groep mensen met ideeën. Dat gezelschap krijg je niet een dag tevoren bij elkaar.'

De dagen na Kerkrade zette Brinkman zich openlijk af tegen het kabinetsbeleid en Lubbers zelf. Het leek een mengeling van herwonnen zelfvertrouwen en de moed der wanhoop. In Drachten reageerde hij voor het eerst in het openbaar op Lubbers' uitlatingen, op diens ontboezeming dat hij slapeloze nachten had gehad van de kritiek op zijn kabinet. Brinkman zei dat hij zelf slapeloze nachten zou krijgen van échte problemen, zoals de steeds groeiende werkloosheid. Begrip voor Lubbers' optreden kon hij nog maar moeilijk veinzen. 'Ach, die heeft kennelijk moeite met afscheid nemen,' ontviel hem.[234]

Intussen reed de bus door het land, hectisch, van hot naar her. Ries Smits, de oud-campagneleider, zegt met een zucht: 'De politiek wordt in Den Haag gemaakt, de uitslag in Den Haag bepaald. Daar zitten de journalisten, daar wordt de campagne gemaakt. Hoe kun je nou je lijsttrekker drie weken in een bus het land in sturen? En dan komt hij ook nog op allerlei plekken waar je geen kiezer ziet. De partij was in verwarring, de boodschap was van dag tot dag anders. Je moet als partij zorgen dat je het initiatief hebt, maar het CDA was meer met zichzelf bezig. Met het dichten van gaten in de boeg.' Smits ziet één dag nog le-

vendig voor zich. Hij reed rond met de bus in zijn eigen regio. 'Ik ging mee in Rotterdam. We reden over het terrein van de ECT-terminal. We kwamen ontzettend veel containers tegen, maar geen kiezers. We hadden daarna een gesprek met de directie. Allemachtig, die stemden toch wel VVD... Dat is toch verschrikkelijk.'

De PvdA herstelde in de peilingen enigszins. Het leek dat de verkiezingen een nek-aan-nekrace zouden worden tussen het CDA en de PvdA. Na Kerkrade waren de campagne en Brinkman echter zo beschadigd, dat de suggestie van een race om het premierschap tussen hem en Wim Kok hoogstens averechts zou werken. De regie was machteloos, CDA'ers bleven elkaar in de wielen rijden. Pogingen om Dries van Agt als oppepper bij verrassing via de satelliet *Live from Washington DC* naast Brinkman te laten optreden bij Karel de Graaf smoorde de partijleiding in de kiem. Lubbers weigerde op de valreep een duo-interview met Brinkman in een programma van Ivo Niehe. Deetman liet zich ontlokken dat hij voor zichzelf een premierschap 'onwaarschijnlijk' vond, 'maar het kan zijn dat de partij erom vraagt' en daarom moest ook hij nooit *nooit* zeggen.[235] Later zou blijken dat hij bij de directe vraag hiernaar door *Vrij Nederland* vooral bevreesd was geweest dat Lubbers' brieven waren uitgelekt. Met zijn antwoord had hij afhoudend willen doen, maar bereikte het omgekeerde.

Zelfs de slotmanifestatie van de campagne viel in het water. Omdat de verkiezingen niet op 4 mei konden worden gehouden, was uitgeweken naar dinsdag de derde. Het lijsttrekkersdebat op tv viel daardoor op maandagavond en dat bracht de planning van de *slotrally* voor het partijkader in het gedrang. Het CDA kon het kader moeilijk op zondag laten opdraven. Frits Wester had daarop iets bedacht. Hij stelde voor vijftienhonderd actievelingen op maandag 2 mei in een studio van Joop van de Ende in Aalsmeer bijeen te brengen. Westers idee: 'Mooie faciliteiten, radio en tv erbij, die mensen geven een prachtige show daar omheen. Dat opgewarmde kader steekt Elco een hart onder de riem. Die gaat gesterkt naar dat slotdebat en de mensen kijken in die studio samen naar de uitzending. Daarna komt hij snel terug en roept: "Bedankt, mensen!" Prachtige foto's de volgende dag in de ochtendkranten.' De campagneraad blokkeerde dit, men wilde niet met eigenaars van een commerciële omroep in zee. Dezelfde studio's gingen vervolgens naar de VVD, die ze afhuurde voor een geolied overwinningsfeest met minder dixieland en meer vips dan gebruikelijk.

Een hart onder de riem kreeg lijsttrekker Brinkman niet meer. Lubbers trok de aandacht met optredens in het land. In een podiumgesprek

op 23 april bij het CDJA vertelde hij hoe de amerikanisering van de politiek Brinkman in zijn rol van lijstaanvoerder kwetsbaar had gemaakt. Zelf was hij daar niet schuldloos aan, erkende hij: hij had hem te vroeg aangewezen als opvolger.

De nummer 3 van de lijst, Hirsch Ballin had intussen een eigen dynamietconcept ontwikkeld. Hij haalde uit naar een paarse coalitie die waarden en normen zou laten verpieteren. Zijn voorbeeld dat ouders van een mongool niet in een klimaat zouden mogen geraken dat ze zich daarvoor zowat moesten verontschuldigen, deed de vlam in de pan slaan. PvdA-collega en rivaal in de IRT-ellende Ed van Thijn mepte emotioneel terug. Met hese stem en zonder de zaal in te kijken zei Lubbers daarop bij een verkiezingsbijeenkomst in Kerkdriel: 'Ik persoonlijk ga eens stemmen op nummer 3 van het CDA, dat is Ernst Hirsch Ballin. Dat is een signaalstem.' De aartsvader van het CDA keek verbijsterd toe. 'Dat was voor de achterban verschrikkelijk, die wil dat de rijen gesloten zijn. Ik heb nooit begrepen dat Lubbers zo gepikeerd was,' kreunt Piet Steenkamp.

Die dagen presenteerde De Nederlandsche Bank zijn jaarverslag, waarin Duisenberg het beleid van Wim Kok, zijn partijgenoot van Financiën, bekritiseerde. Het komende kabinet moest fors ingrijpen in de sociale zekerheid. Bezuinigingen van in totaal 23 miljard gulden waren noodzakelijk, vond de bankpresident. Met opgeluchte spot zei PvdA-voorzitter Felix Rottenberg twee dagen later over het gemep tussen Hirsch Ballin, Lubbers en Van Thijn in de media: 'Het goeie ervan was, dat het jaarverslag van Duisenberg werd weggedrukt.'[236] Eigenlijk kregen het strakke CDA-program en Brinkman verlaat gelijk. Niet alleen met de kritiek op het gebrek aan daadkracht van de coalitie, maar ook met de koers voor de komende jaren. Veel maakte het niet meer uit.

In de campagneraad was Brinkman zelden aanwezig, als die al bijeen kwam. Los van de campagneraad kregen enkele topkandidaten in de laatste fase ondersteuning vanuit het Wetenschappelijk Instituut. Van Gennip en zijn mensen probeerden met teksten voor speeches en artikelen het verhaal van het CDA op te vijzelen. Van een *rapid-response*-groep, zoals met de Oostlander-teams in vorige campagnes, was geen sprake. Cees Bremmer schreef in een terugblik omzichtig dat het allemaal 'uiteraard afbreuk deed aan een slagvaardige mediacampagne. Dat gold zowel voor de beleidsmatige invulling als voor de meer instrumentele keuzes, die soms vele gespreksrondes vergden.' Daarbij ging het zelfs over het tijdig huren van posterruimte in abri's.[237]

Bremmer vertelt nu: 'Er was een vacuüm in de topregie. Niemand was in staat de impasse te doorbreken. De topkandidaten wilden geen boodschapper zijn, ze lieten zich niet aansturen. Dat kan alleen de partijvoorzitter, maar Wim van Velzen ging weg. Denk je nou echt dat de campagneleider dat gezag heeft? Tineke Lodders bouwde het langzamerhand op, dat gezag had ze toen nog niet. Ze heeft bijvoorbeeld enorm gehamerd op die uitzending van Ivo Niehe. Een paar uur van tevoren zegde Lubbers af. Zulke mensen laten zich niet sturen, die moeten willen.'

De CDA-kiezer bleek dat met de top gemeen te hebben. Die laat zich evenmin sturen, de kiezer moet willen. Op 3 mei 1994 wilde ze niet erg. De kiezers wilden in het algemeen al niet graag: nog nooit was de opkomst bij Kamerverkiezingen zo laag tot in 1998 dit diepterecord nog werd ingehaald. Nog nooit was de mobilisatie van de confessionele kiezers de laagste geweest. Had in 1989 nog 88 procent van de CDA-kiezers van 1986 opnieuw zijn stem aan die partij gegeven, nu bleef slechts 65 procent trouw. Het CDA verloor naar bijna alle kanten, evenals de PvdA. Aan elkaar verloren ze nauwelijks. Van de 3,14 miljoen CDA-stemmen van 1989 bleven er 1,99 miljoen over, van het record van 35,3 procent van de stemmen bleef 22,2 procent over. De partij was in één keer 37 procent van haar aanhang kwijt. In zetels duikelde het CDA van 54 naar 34. De grootste partij ooit in de Kamer leed het grootste zetelverlies in de parlementaire geschiedenis. Slechts één partij verloor bijna even erg: coalitiepartner PvdA. Zij ging bijna 700 duizend stemmen achteruit, van 31,9 naar 24 procent. Kok verloor 12 zetels en hield er 37 over. Op het nippertje werd de PvdA, als op een na grootste verliezer ooit, de grootste partij. De coalitie van de twee volkspartijen had 71 van haar 103 zetels kunnen redden.

De klap kon grotendeels op het conto worden geschreven van thuisblijvers. Zij waren verantwoordelijk voor 40 procent van het CDA-verlies en 39 procent van het PvdA-verlies. De VVD kreeg 20 procent van de vertrekkers van het CDA en 10 procent van de PvdA. Dat laatste is een record in het grensverkeer tussen die twee. D66, de winnaar van de verkiezingen, verdubbelde en kwam op 24 zetels, ook een record. Van het CDA-verlies ging 12 procent naar de democraten, van de PvdA zelfs 18 procent. Het CDA verloor zwaar onder de nieuwe kiezers: van de 34 procent in 1989 bleef 16 procent over. Bij de middengroep van 35 tot 49 jaar, waar het de gezinnen had willen terugwinnen, was de klap net zo hard: van 32 procent naar 17 procent. Juist deze leeftijdsgroepen liepen massaal naar D66 en VVD of bleven vaker thuis dan ooit tevoren.

De ouderen bleven het CDA naar verhouding opvallend trouw. De PvdA verloor meer aan de nieuwe seniorenpartijen dan het CDA, en de VVD verloor aan hen in procenten nog het meest. De mythe van het verlies onder de ouderen vanwege de AOW-kwestie werd er niet minder om. Een andere mythe bleef ook ongeschokt: die van de onkerkelijke kiezers die in 1986 en 1989 massaal naar het CDA waren overgestapt. Was de steun toen al niet meer dan 12 procent van de kiezers uit die groep, het verlies was daar nu niet veel groter dan onder het totale kiezersvolk: in 1994 stemde 7 procent van hen CDA. Ook zo'n 40 procent minder dus.

Het hardst ging het CDA achteruit in de Randstad met zijn forensengemeenten en grote steden, in de veertig gemeenten waar de winst geconsolideerd had moeten worden. In de bolwerken van de partij in Gelderland, Brabant en Limburg wonnen vooral de twee liberale partijen fors onder de katholieke kiezers. Juist deze confessionele groep was op drift. Dat kwam niet plotseling, althans niet voor wie dat had willen zien. Al in 1977 had Van Agt vooral boven de rivieren iets gewonnen en in 1986 had het Lubbers-effect bij de kerkse katholieke kiezer – als enige groep – weinig weerklank gevonden. Middelpuntvliedende krachten sloegen in deze contreien het hardst toe: had 54 procent van de katholieke kiezers in 1989 nog CDA gestemd, nu deed 40 procent dat nog. In Noord-Brabant zakte de partij van 45,1 naar 27,1 procent, in Limburg van 46,9 procent naar 28,9 procent. Ook in katholieke tuindersstreken in de Randstad als het Westland en de Bollenstreek tuimelde het CDA omlaag. Tussen de kassen in Naaldwijk viel het van 59,5 naar 38,2 procent en in Hillegom van 46,7 naar 26,5 procent.[238]

Het was net Vlaanderen op de Zwarte Zondag van november 1991. Hoe groter de stad, hoe groter de winst van extreem-rechts. Nieuwe partijen en anti-politieke lijsten scoorden hoger dan bij elke voorspelling: daar Van Rossem, hier de SP en de seniorenlijsten. Vlaams Blok daar, CD hier. In beide landen was de afstraffing van de twee volkspartijen ongekend en wonnen tegelijkertijd de liberalen onvoldoende om het roer over te nemen. In beide landen betekende de uitslag het einde van een premier die de jaren tachtig had gedomineerd. Daar Wilfried Martens, hier Ruud Lubbers. Beiden gingen hun heil in Europa zoeken. Daar met succes, want Martens werd achtereenvolgens voorzitter van de Europese partijkoepel van de christen-democraten en loste daarna Leo Tindemans af als hun fractieleider in het Europees Parlement. Ruud Lubbers kondigde op de verkiezingsavond van 3 mei zijn

vertrek naar Brussel aan: ook officieel was hij nu kandidaat voor het voorzitterschap van de Europese Commissie.

Net als in België na Zwarte Zondag werd nu gepoogd een paars kabinet te vormen, een rood-blauwe coalitie van socialisten en liberalen. Jan de Koning kwam er als snuffelhond niet meer aan te pas. Het CDA stond buiten spel. Verdoofd door de klap herkoos de CDA-Kamerfractie Elco Brinkman als voorzitter. Hij moest de formatieonderhandelingen doen. Dat wilde zeggen: afwachten of de paarse onderhandelingen iets zouden opleveren.

Op 5 mei was in Kasteel De Essenburgh de denktank bijeen geweest. Het liep uit op een coup van de oude KVP-garde. Al op 6 mei werd oud-minister Til Gardeniers naar voren geschoven om de commissie voor zelfonderzoek te leiden. Haar profiel was treffend voor dat moment: op leeftijd, vrouw, katholiek en uit de zachte sector. Zij leek de mensen te belichamen die het CDA van zich had vervreemd.

De vroegere KVP-top kwam op 14 mei in beslotenheid nog eens bijeen. Oud-KVP-leider Frans Andriessen bleef – in reserve voor het hogere – nog even buiten beeld. Pas toen later die zomer duidelijk werd dat het CDA geen rol meer zou spelen in de formatie, werd hij openlijk actief.

De commissie van Til Gardeniers ging onder tijdsdruk aan de slag, zij moest in shocktoestand met iets komen. Zij sprak met velen, maar soms erg kort – voor Brinkman was drie kwartier uitgetrokken – en met sommigen pas na aandringen van anderen. De commissie negeerde Frits Wester bijvoorbeeld aanvankelijk, maar zwichtte voor een pleidooi van Brinkman over het recht op hoor en wederhoor.

Al in De Essenburgh botsten twee analyses van de nederlaag op elkaar. De ene keek vooral naar de omgeving, het maatschappelijk klimaat, de andere zocht de verklaring in de binnenkant van het CDA. De eerste analyse wees erop dat het CDA in crisis was geraakt omdat alle instituties van de verzuiling, van de naoorlogse samenleving zichzelf hadden overleefd. De klappen die de PvdA in 1990, 1991 en 1994 van de kiezer had gekregen lieten dat net zo goed zien als de uitholling van de publieke omroepen en de ontzuiling van de zorgorganisties. Het CDA had de trend omlaag van de confessionele politiek kunnen vertragen, maar was een drager van de verzuilde samenleving gebleven. Daar keerden de burgers zich van af. Individualisering maakte de kiezers wispelturig, ontzuiling maakte ze vatbaar voor modegrillen. Daarom was de dreun voor het CDA zo hard geweest: het had alles tegen gehad.

De andere analyse van de nederlaag ging ervan uit dat het CDA voor-

al door zichzelf in de problemen was gekomen. Als gematigde partij die daadkracht bepleitte, had het op consensus gerichte, traditioneel en behoedzaam denkende kiezers onzeker gemaakt. Als dominerende partij die het kabinet niet tot succesvol beleid kon bewegen, irriteerde het CDA andere kiezers. Mensen die verandering wilden én zij die rust wilden, werden beide teleurgesteld. Daarbovenop hadden de leiderswisseling en discussies over de aard van de partij en het sociaal gezicht onzekerheid opgeroepen. Beide analyses hadden een deel van de werkelijkheid te pakken, maar tot een synthese kwam het niet. Het driestromenland bleek op een zompige delta uit te lopen.

De commissie-Gardeniers bracht begin juli al een van-alles-wat rapport uit. Vooral Wim van Velzen en Elco Brinkman kregen de zwarte piet toegespeeld. Pijnlijk is dat de commissie een onjuiste weergave van de gebeurtenissen rond Doorn en Bergschenhoek van januari 1993 naar buiten bracht. Vooral voor Brinkman klonk die tekst negatief.[239] Zijn positie als CDA-onderhandelaar in de kabinetsformatie werd daardoor onhoudbaar. Uitgerekend in een fase die het CDA weer enig perspectief op regeringspluche bood. Net als in België in 1991 mislukte de poging tot een paarse coalitie. Maar hier kwamen de christen-democraten er toch niet meer aan te pas, daarvoor was hun verwarring te groot. Na een nieuwe ronde gesprekken en beraad met haar adviseurs Scholten en Deetman, beiden CDA'ers uit de gouvernementele CHU-traditie, koos de koningin voor de enige informateur die geen kabinet van de liberale winnaars met het CDA kon ontwerpen: Wim Kok.

Tijdens diens pogingen alsnog een regeerakkoord te maken voor een kabinet op brede basis, hield Brinkman vast aan de lijn van zijn fractie: geen kabinet van de twee verliezers PvdA en CDA met winnaar D66, ook wel cynisch de *mitella-variant* genoemd. De CDA-fractie bepleitte daarom een kabinet van óf de twee liberale winnaars met het CDA, óf met de PvdA, een paars verbond. Brinkman: 'Het was niet logisch om de combinatie van PvdA-CDA-D66 te maken, omdat je dan de twee grote verliezers in de bestuursstoel zet. Dat was niet alleen een schrikreactie na de uitslag, maar het zat diep: Laat de anderen het nou maar doen.' Tineke Lodders viel echter Brinkmans opstelling scherp af in de publiciteit. De inval-partijvoorzitster stond erop dat de optie PvdA-CDA-D66 voorop bleef staan.

Dat liet nog eens in alle openheid zien hoe verward en stuurloos het CDA was. In de discussies over de sociale zekerheid aan de tafel van informateur Wim Kok kwam de aandrang om problemen vooruit te schuiven weer naar boven. Het CDA kon zijn koers nu niet overeind

houden door deze verdeeldheid. 'Dat hadden we juist met dit probleem al een aantal keren meegemaakt,' zegt Brinkman glimlachend om zijn *understatement*. 'Niettemin, er is weer een hele toestand gekomen, Jacques Wallage maakte er een publicitair nummer van voor het poortje bij informateur Kok. Schrik, schrik, schrik. Er werd een draai gemaakt. Het standpunt werd op termijn gezet. Het lijk dreef al weer.' Zo werd het toch nog paars. Kok en Bolkestein kozen tegen een labiel CDA en voor elkaar.

Op het partijbureau lag het groene estafettestokje uit het afgekeurde verkiezingsspotje nog steeds in een la. Het vond uiteindelijk zelfs een bestemming. Toen Tineke Lodders maanden later haar opvolger als partijvoorzitter Hans Helgers met zijn verkiezing gelukwenste, kreeg hij het in handen gedrukt.

Ruud Lubbers was toen al uitgeteld. Helmut Kohl blokkeerde zijn overstap naar Brussel. De Bondskanselier zocht wel een Benelux-premier als opvolger van Jacques Delors. Jean Luc Dehaene was beschikbaar, maar de Belg zou voor de Britten niet te pruimen zijn. Op een conferentie in Berlijn stonden de twee Brusselse Euro-commissarissen Sir Leon Brittan en Hans van den Broek voor de officiële opening in de wandelgangen te praten met hun ambassadeur in Washington, Dries van Agt. Helmut Kohl kwam langszij. Hij vertelde over zijn frustraties bij de impasse rond de opvolging van Delors. Hij was toch van goede wil, had niets tegen een voorzitter uit Nederland, van de zusterpartij CDA *an sich*, zei hij. Kohl opperde ineens: 'Ist es nicht etwas für den Andreas, den Van Agt? Waarom maken we die geen Präsident?' Verbijsterd keken Van den Broek en Van Agt de Kanzler aan.

Voor Ruud Lubbers was 1994 niet alleen dramatisch om wat er misging. Ook in wat er meeviel, ziet hij tragiek. 'De economische signalen waren tot in april zeer somber, maar al in de zomer sloeg het om. We waren door het diepste dal. Het meest tragische ogenblik vond ik het moment dat ik de *Staatscourant* zag van de dag dat ik het premierschap overdroeg aan Wim Kok. Daarin stond de foto van dat moment. Mijn speechje ook, waarin ik Gods zegen vraag voor Koks werk. Daaronder stond een bericht met de kop *Aantal WAO'ers daalt voor het eerst*. Het beleid had gewerkt. Paars werd mogelijk door het CDA.'

Ruud Lubbers blikt terug: 'In de jaren tachtig zijn de problemen zo opgelost dat nu oude vijanden kunnen samenwerken. Dat is wat het CDA altijd heeft gewild. Wim Kok was een heel goede minister van Financiën geworden, hij deed met overtuiging wat wíj hadden bepleit. Laatst zei iemand tegen me: "Maar dan is het toch zuur dat het CDA er

nu buiten moet staan?" Ik zei: Gaat het dáár nou om? In wezen gaat het toch niet om de macht of om hoe groot het CDA is. Het gaat toch om het beleid, dat dat goed is.'

Het CDA had inmiddels nog een zoenoffer geëist. Op zondag 14 augustus toog Tineke Lodders met vice-voorzitter Van Laarhoven en Luuk van Leeuwen, de leider van de CDA-fractie in de Eerste Kamer, naar het statige Hotel Des Indes aan het Haagse Lange Voorhout. Geheim beraad met Elco Brinkman was aan de orde. 'Zij wilden dat Jan de Koning ook zijn visie zou geven,' vertelt Brinkman. Zonder die vaste hand kon het niet, dat hadden de voorbije vier jaar wel geleerd. Jan de Koning schoof aan en gaf zijn analyse: hij zag moeilijk hoe Brinkman in deze situatie verder kon. Een paars kabinet-Kok was in aantocht en het CDA moest daar tegenover een nieuw begin kunnen maken. Maar de peetvader zei er nog iets bij. Als vanouds klonk zijn 'geen kamikaze'. De Koning wees erop, vertelt Brinkman, dat het partijbestuur 'door mij te forceren weg te gaan het conflict volledig naar buiten zou gooien. Daar voelde Jan niks voor. Het leek hem ook nergens voor nodig. Ik zag de situatie ook wel, ik was van plan om na enige tijd een stap opzij te doen'. Maar de bestuurders wilden Brinkman tot vertrek dwingen, buiten de Kamerfractie om die hem als haar voorzitter had herkozen. 'Jan probeerde nogal heftig aan Tineke Lodders duidelijk te maken dat je zó de onenigheid de partij inhaalt. Het legitimeerde dat er onenigheid was en zou blijven. En het bestuur had geen goed uitgezette, alternatieve koers klaar. Zo bleven we met niks achter na mijn stap terug. Jan vond dat zó slecht doordacht. Maar hij kwam geen stap vooruit. Ze begrepen gewoon niet waar hij het over had.' Een stilte valt in Brinkmans staccato verhaal. Hij kijkt voor zich uit en zacht klinkt: 'Het was de laatste keer dat ik Jan sprak.'

Jan de Koning stierf op 8 oktober 1994.

Noten

1 J. Zijlstra, *Per slot van rekening. Memoires*, Amsterdam, 1992; blz. 89 (hierna: Zijlstra)
2 Zijlstra, blz. 102
3 *De Groei naar het* CDA. *Momenten en impressies uit dertien bewogen jaren.* Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, Franeker, 1980; blz. 26 (hierna: Groei)
4 Zijlstra, blz. 133
5 Idem
6 *De formatiedagboeken van Beel 1945-1973. Handboek voor formateurs.* R. Stevens, L. Giebels, P. Maas (redactie), Nijmegen/Den Haag, 1994; blz. 149 (hierna: Formatiedagboeken)
7 Formatiedagboeken, blz. 155
8 Groei, blz. 32
9 Idem, blz. 58
10 J.P. Rehwinkel, *De Minister-president. Eerste onder gelijken of gelijke onder eersten?* Zwolle, 1991; blz. 148 (hierna: Rehwinkel 1991)
11 Zijlstra geeft deze analyse voedsel, blz. 170-171
12 Idem, blz. 173
13 Groei, blz. 60
14 Idem, blz. 59
15 Idem, blz. 37
16 D. Verkuil, *Een positieve grondhouding. De geschiedenis van het* CDA. Den Haag, 1992; blz. 66 (hierna: Verkuil)
17 Groei, blz. 62; CDA *Jaarboek 1993-1994*, Den Haag, 1993; blz. 131 (hierna: Jaarboek '93-'94)
18 *De Unie waarin we ons thuis voelden.* A.J. van Dulst (redactie), Den Haag, 1980; blz. 111
19 Jaarboek '93-'94, blz. 131
20 Groei, blz. 63
21 A. Joustra en E. van Venetië, *Ruud Lubbers. Manager in de politiek.* Baarn, 1989; blz. 103 (hierna: Joustra 1989)
22 Groei, blz. 56 en 62
23 Voor dit portret is vooral gebruik gemaakt van informatie van de personen die de auteurs hebben geïnterviewd. Daarnaast is geput uit *Elseviers Magazine*, 16 oktober 1976; Groei, blz. 194; *de Volkskrant*, 4 oktober 1951; *De Nieuwe Linie*, 16 mei 1964; *Vrij Nederland*, 25 december 1976; *Haagse Post*, 19 april 1972; *De Tijd*, 1 april 1972; Verkuil, blz. 72.
24 J. Stam e.a., *Hoog gegrepen. Tien bewindslieden, universiteiten en politiek.* Amsterdam, 1995; blz. 165 (hierna: Stam)
25 Stam, blz. 28 en 33. Ritzen schafte deze democratisering af zodra het CDA niet meer meeregeerde.
26 J. Blokker, *de Volkskrant*, 14 oktober 1995, over: James C. Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw.* Boom, 1995.
27 Groei, blz. 42
28 Verkuil, blz. 85
29 Groei, blz. 161
30 Jaarboek '93-'94, blz. 133-34

31 Idem, blz. 132
32 Formatiedagboeken, blz. 203-04
33 Groei, blz. 161
34 Idem, blz. 71
35 Verkuil, blz. 101
36 Idem, blz. 73
37 Idem, blz. 115
38 Rehwinkel 1991, blz. 153
39 Jaarboek '93-'94, blz. 135
40 Formatiedagboeken, blz. 216-17 en 269
41 Formatiedagboeken, blz. 262-63
42 De journalist Henry Faas is destijds bij het verkeerde voormalige Duitse strafkamp in Drenthe op zoek geweest naar bevestigingen van informatie die hij had gekregen. H. Faas, *Termieten en muskieten. Vernieuwing en vernieling in de Nederlandse politiek*. Amsterdam (1988); blz. 162-63
43 J. van den Berg en H. Molleman, *Crisis in de Nederlandse politiek*. Alphen aan den Rijn, 1974; blz. 84 en 91-92
44 Groei, blz. 95
45 Document D 28/74, 12 maart 74
46 *Documentatie Verkiezingen 1974*, blz. A2-A3
47 C. Romme, *Katholieke Politiek*, augustus 1953, blz. 63
48 J. den Uyl, *Inzicht en Uitzicht*, Amsterdam, 1978; blz. 181-182
49 Zijlstra, blz. 242-244
50 *Van Woudschoten tot Hoogeveen*, Stichting Kader- en Vormingswerk ARP, Den Haag (1976); blz. 16 (hierna: Woudschoten)
51 *Gerede Twijfel*, Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, Den Haag 1973; blz. 28-29
52 Woudschoten, blz. 18 en Verkuil, blz. 146
53 Groei, blz. 123-24
54 Woudschoten, blz. 39-40
55 Groei, blz. 123-24
56 Groei, blz. 194
57 Woudschoten, blz. 97
58 Groei, blz. 137
59 Groei, blz. 132
60 Woudschoten, blz. 107-09
61 Woudschoten, blz. 135
62 W. Fortuyn, *Kerncijfers 1945-1983 van de sociaal-economische ontwikkeling in Nederland. Expansie en stagnatie*. Deventer, 1983; blz. 184
63 Rehwinkel 1991, blz. 152-153. Zie voor eenzelfde recente PvdA-analyse: J. van den Berg en R. Bouwman, Rottenbergs Den Uyl-mythe, in: *Socialisme en Democratie*, 11-1997.
64 Rehwinkel *1991*, blz. 116-17 en 119
65 *Niet Bij Brood Alleen*, CDA, 1976; blz. 8
66 Verkuil, blz. 170 en 288. Begin oktober 1976 meldde *Elsevier* dat Biesheuvel met 18 procent de polls aanvoerde.
67 Zijlstra, blz. 253; Verkuil, blz. 170
68 Joustra 1989, blz. 147
69 Groei, blz. 146
70 Joustra 1989, blz. 148. Het verhaal daarin dat KVP-minister Ruud Lubbers onthutst vernam van ARP-leider Aantjes hoe de uiteindelijke uitkomst van de lijsttrekkersdiscussie binnen de KVP was, en dat *en plein public* op een trap in de Tweede Kamer, komt ons sterk voor.
71 Voor dit portret is vooral gebruik gemaakt van informatie van de personen die de auteurs hebben geïnterviewd. Daarnaast is geput uit *HP/De Tijd*, 1 maart 1996; *Nijmeegs Dagblad*, 7 juli 1971; Elsevier, 11 maart 1972 en 29 maart 1975; *de Volkskrant*, 3 januari 1981; J. Tromp, *Voor de duvel niet bang*, blz. 171-72; *Haagse Post*, 29 maart 1975; Trouw, 2 maart 1996; *De Tijd*, 22 oktober 1976.

72 M. Matalin en J. Carville, *All's fair. Love, War and running for President*, New York, 1994; blz. 173 (hierna: Matalin)
73 Verkuil, blz. 180
74 *Trouw*, 26 mei 1977
75 *Trouw*, 24 februari 1996
76 *Trouw*, 17 februari 1996
77 *Winkler Prins Encyclopedisch Jaarboek 1978*, Amsterdam/Brussel, 1978; blz. 208
78 *Trouw*, 2 december 1995
79 *Trouw*, 25 november 1995
80 Verkuil, blz. 190. Dat hij deze drie ministers 'tweede keus' noemt, is verwonderlijk. Hun rol in dit kabinet en volgende kabinetten bewees dat zij politieke zwaargewichten waren vergeleken met Boersma en de (ook gevraagde) bestuurlijk onervaren Goudzwaard.
81 Verkuil, blz. 187
82 J. Toirkens, *Schijn en werkelijkheid van het bezuinigingsbeleid 1975-1986*, Deventer, 1988; blz. 53 (hierna: Toirkens)
83 *Gespreide Verantwoordelijkheid*, Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, Den Haag, 1978; blz. 20-23
84 Groei, blz. 167
85 H. Schmidt, *Menschen und Mächte*, Berlijn, 1990; blz. 90 (hierna: Schmidt)
86 Schmidt, blz. 231
87 Joustra 1989, blz. 151-52
88 Stam, blz. 103-04
89 *NRC*, 4 april 1996
90 Schmidt, blz. 232
91 *Nederland en de kernwapens. Een studie over het Nederlands nucleair beleid 1972-1985*. Atlantische Commissie, Alphen aan den Rijn/Brussel, 1987; blz. 123 (hierna: Kernwapens)
92 H.J. Neuman, *Het voorbehoud*. Nijmegen, 1984; blz. 15-17
93 Ph. van Praag jr., *Strategie en illusie*, Amsterdam, 1990; blz. 342
94 *Het succes van Lubbers*, J.J. Lindner (redactie), z.j.; blz. 72 en 83
95 Kernwapens, blz. 142 en *Trouw*, 21 december 1979
96 Toirkens, blz. 60-63
97 Voor dit portret is vooral gebruik gemaakt van informatie van de personen die de auteurs hebben geïnterviewd. Daarnaast is geput uit Joustra 1989, blz. 31, 36, 134, 151 en 259; *Elsevier*, 9 februari 1974 en 19 mei 1990; *Vrij Nederland*, 10 augustus 1974; *Trouw*, 30 december 1975; *De Tijd*, 6 mei 1977; *Haagse Post*, 25 november 1978; *NRC*, 4 november 1989 en 4 november 1993; *HP/De Tijd* van 12 november 1993
98 Dagboek P.G. Kroeger, 31 oktober 1979
99 *Trouw*, 25 november 1995
100 Joustra 1989, blz. 175
101 Groei, blz. 174 en Verkuil, blz. 217
102 *Trouw*, 25 november 1995
103 Aantekeningen P.G. Kroeger van AB-CDJA 10 januari 1981
104 Dagboek P.G. Kroeger, 14 mei 1981
105 Idem, 15 mei 1981
106 Idem, 26 mei 1981
107 *De Telegraaf*, 27 mei 1981
108 H. Nietsch, *Leerling en meester*, Amsterdam, 1993; blz. 157 (hierna: Leerling)
109 Deze en andere citaten uit deze kabinetsformatie komen uit de aantekeningen t.b.v. de notulen van de CDA-fractie, die door P.G. Kroeger werden gemaakt, alsmede uit diens dagboeken van die maanden
110 Zijlstra, blz. 247
111 Verkuil, blz. 227
112 Leerling, blz. 154
113 Dagboek P.G. Kroeger, 10 fe-

bruari, 3 maart en 23 maart 1982. Banenplanmaker Ritzen trachtte op de valreep via de politiek assistent van CDA-staatssecretaris van Onderwijs Deetman greep te herwinnen. Tevergeefs. Een kennismakingsgesprek werd door de val van het kabinet doorkruist

114 Zie ook wat de Amerikaanse minister van Buitenlandse Zaken, George Shultz, over deze fase meldt in zijn memoires (blz. 272 en 292). George P. Shultz, *Turmail and Triumph*, New York, 1993

115 Dagboek P.G. Kroeger, 11 juni 1982; Stam, blz. 111

116 Leerling, blz. 154

117 Joustra 1989, blz. 239

118 Leerling, blz. 153

119 Dagboek P.G. Kroeger, 13,14 en 15 juli 1982

120 Toirkens, blz. 156

121 Leerling, blz. 154-55

122 *Vrij Nederland*, 26 december 1987

123 Dagboek P.G. Kroeger, 13 oktober 1982

124 Leerling , blz. 154-55

125 Dagboek P.G. Kroeger, 25 en 26 oktober 1982

126 Stam, blz. 111 en 113-14

127 Leerling, blz. 155

128 Voor dit portret is vooral gebruik gemaakt van informatie van de personen die de auteurs hebben geïnterviewd. Daarnaast is geput uit de overdenking die ds C.A. ter Linden hield tijdens de dienst ter nagedachtenis van Jan de Koning in de Kloosterkerk in Den Haag, 14 oktober 1994; *Haagsche Courant*, 10 oktober 1994; ANP, 11 oktober 1994, *Elsevier*, 19 mei 1990; *Vrij Nederland*, 29 september 1990; *de Volkskrant*, 11 maart 1989; *De Gelderlander*, 10 oktober 1994

129 Embargo-exemplaar Regeringsverklaring 22 november 1982

130 Toirkens, blz. 107 en 142

131 Dagboek P.G. Kroeger, 22 november 1982. De Kamer kortte vervolgens 1,85 procent om de klap tussen hogere en lagere onderwijzerssalarissen verder uit te smeren

132 Joustra 1989, blz. 154-55

133 Scholtens behendigheid bleek nog lang nadien. Jaren na zijn vertrek reisde hij de wereld rond als voorzitter van een anti-apartheidsorganisatie van parlementariërs, ook al was hij allang geen volksvertegenwoordiger meer

134 Kernwapens, blz. 163 en 187-89

135 Notities P.G. Kroeger van de bijeenkomst van 10 november 1983

136 Toirkens, blz. 118-20

137 NRC, 20 januari 1984

138 *De Tijd*, 15 mei 1989

139 M. Metze, *De stranding*, Nijmegen, 1995; blz. 110

140 NRC, 6 april 1984

141 Rehwinkel 1991, blz. 118

142 Toirkens, blz. 125

143 Stam, blz. 112

144 Lubbers en Deetman pasten deze methode ook bij anderen toe, oppositieleider Kok bijvoorbeeld. Hem werd net zo'n logo-loos memo aangeleverd met een analyse van studiefinancieringsproblemen om hem te helpen zijn fractiecollega Jacques Wallage koest te houden. Dagboek P.G. Kroeger, 11 december 1987

145 NRC, 13 december 1984

146 NRC, 21 december 1996

147 Kernwapens, blz. 201

148 Dagboek P.G. Kroeger, 11 november 1985; NRC, 1 november 1985

149 P. Rehwinkel en J. Nekkers, *Regerenderwijs. De PvdA in het kabinet Lubbers-Kok*, Amsterdam, 1994; blz. 75 (hierna: Rehwinkel 1994)

150 Dagboek P.G. Kroeger, 23 november 1985
151 *CDActueel*, 30 juni 1984
152 Persbericht speech Deetman en *CDActueel*, 7 december 1985; *Het Vrije Volk*, 24 december 1985
153 Dagboek P.G. Kroeger, 8 en 9 januari 1986
154 *Vrij Nederland*, 16 maart 1996
155 Dagboek P.G. Kroeger, 18 april 1985 en 28 augustus 1985
156 *NRC*, 28 oktober 1985
157 Dagboek P.G. Kroeger, 7 april 1986
158 Idem, 22 april 1986
159 Idem, 10 mei 1986
160 J. van Thijn en M. van Weezel, *Inzake het kabinet-Lubbers*, Amsterdam, 1986; blz. 245
161 *NRC*, 22 mei 1986
162 *HP/De Tijd*, 14 april 1995
163 *Vrij Nederland*, 16 maart 1996
164 Dagboek P.G. Kroeger, 1 juli 1986 en 10 januari 1986
165 Leerling, blz. 159
166 Dagboek P.G. Kroeger, 3 september 1986
167 Idem, 2, 3, 9 en 10 juli 1986
168 J. Dohmen, *De Vriendenrepubliek*, blz. 59-61
169 Voor dit portret is vooral gebruik gemaakt van informatie van de personen die de auteurs hebben geïnterviewd. Daarnaast is geput uit Bibeb et al., *Elco Brinkman*, Kampen, 1993, blz. 31 en 39; *HP/De Tijd*, 20 december 1991; *de Volkskrant*, 21 november 1984, 16 februari 1985, 18 november 1989, 12 mei 1990; J. Hoedeman, *Hans Wiegel en het spel om de macht*, blz. 141; *Avenue*, september 1993; *Vrij Nederland*, 11 juni 1983, 21 april 1984; *De Tijd*, 20 april 1990; *Haagse Post*, 3 maart 1983; *Het Parool*, 7 oktober 1989; J. Tromp, *Deining aan Zee*, blz. 72.
170 Televisieprogramma *De Keuze*, 22 juli 1995
171 Stam, blz. 120-21
172 Dagboek P.G. Kroeger, 27 november en 1 december 1987
173 *Elsevier*, 23 januari 1988
174 *Vrij Nederland*, 26 december 1987
175 Dagboek P.G. Kroeger, 15 en 24 februari 1988. Dit voorstel kwam trouwens uit *Liberaal Bestek* van de VVD en was eerder door Oostlander met Klop gelanceerd als vorm van versterking van het maatschappelijk middenveld. Deetman blokkeerde dit voorstel omdat hij een duidelijke keuzemogelijkheid ideologisch veel juister vond: wie openbaar onderwijs wil krijgt dat, maar de Grondwet garandeert terwille van de geestelijke vrijheid aan anderen dan wel het eigen, levensbeschouwelijk onderwijs
176 Stam, blz. 112. De ov-jaarkaart voor studenten werd ingevoerd om Lubbers en Deetman in deze discussie op één lijn te krijgen: dit idee leverde besparing op, maar was tegelijk een pluspunt voor de studenten
177 Leerling, blz. 159
178 *NRC*, 6 juni 1988
179 Dagboek P.G. Kroeger, 16 juni 1988
180 M. van Poelgeest, *Zo doen wij dat dus*, Amsterdam, 1990; blz. 143-44
181 Dagboek P.G. Kroeger, 17 augustus 1989
182 Idem, 16 augustus 1989
183 *NRC*, 7 september 1989
184 Rehwinkel 1994, blz. 18
185 *Hier: de Partij van de Arbeid! Vijftig jaar geschiedenis in interviews*, M. Mevius, L. Booij, E. van Bruggen (redactie), Amsterdam, 1996; blz. 218
186 Rehwinkel 1994, blz. 115

187 *NRC*, 22 maart 1990
188 *Der Spiegel*, nr. 40, 1996; *NRC*, 10 november 1989; H. Teltschik, *329 Tage. Innenansichten der Einigung*, Berlijn, 1991; blz. 11-16 (hierna: Teltschik)
189 Teltschik, blz. 38
190 Idem, blz. 66
191 L. Ornstein en M. van Weezel, *De verloren erfenis. Het slinkend vertrouwen in de sociaal-democratie*, Amsterdam, 1992; blz. 69-70 (hierna: Ornstein)
192 Dagboek P.G. Kroeger, 19 september 1990
193 A. Joustra en E. van Venetië, *De geheimen van het Torentje. Praktische gids voor het premierschap*, Amsterdam, 1993; blz. 69
194 Ornstein, blz. 74
195 Rehwinkel 1994, blz. 245-46
196 Deze analyse gaf hij vlak voor zijn overlijden in het *CDA-jaarboek 1994-1995*, blz. 98
197 Rehwinkel 1994, blz. 122 en 246; Dagboek P.G. Kroeger, 18 maart 1991
198 Ornstein, blz. 134
199 Rehwinkel 1991, blz. 147
200 Dagboek P.G. Kroeger, 28 augustus 1991
201 J.van Sinderen en P.M. Waasdorp, *Het aanbodbeleid van drie kabinetten-Lubbers*, in: *ESB*, 21 september 1994, blz. 848-52
202 F. de Kam, *Jaarboek Overheidsuitgaven 1995*, deel 1, hoofdstuk 1, 100, Den Haag 1994; blz. 10-16 (hierna: De Kam)
203 Rehwinkel 1994, blz. 152
204 Rehwinkel 1991, blz. 217-18
205 *de Volkskrant*, 10, 15 en 19 februari 1992
206 Program van Uitgangspunten van het CDA, 1992, blz. 9
207 Brief van L.C. Brinkman aan J. van Gennip van 15 januari 1992
208 Brief met bijlage-notitie van R. Lubbers aan J. van Gennip van 6 januari 1992
209 Brief van A. Zijderveld aan het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA van 23 december 1991
210 Rehwinkel 1994, blz. 22-23
211 Idem, blz. 250-252
212 Idem, blz. 254
213 Dagboek P.G. Kroeger, 27 januari 1993
214 *de Volkskrant*, 31 december 1994
215 *Trouw*, 27 december 1995
216 Het is niet onwaarschijnlijk dat Kok en Lubbers voor de toen actuele technolease-constructies rond Philips en de Rabobank liever een wat dynamischer en plooibaarder niet-fiscalist op die stoel hadden
217 Rehwinkel 1994, blz. 135
218 De Kam, blz. 10-16
219 Joustra *1989*, blz. 28
220 C. Bremmer, *Van 54 naar 34*, blz. 25-26 (hierna: Bremmer)
221 Rehwinkel 1994, blz. 166-69. Overigens liet de Bush-campagne zich wél door John Majors aanpak leiden, terwijl de Clinton-campagne primair de lessen van de blunders van Labour trok. Zie Matalin, blz. 374-78.
222 Rehwinkel 1994, blz. 234
223 *Jaarboek '93-'94*, blz. 136-37
224 *Vrij Nederland*, 25 december 1993
225 Memo W. van de Camp aan L.C. Brinkman van 6 januari 1994
226 M. Henneman, Logboek CDA-campagne, in: *Met Brinkman op campagne*, Amsterdam 1994 (hierna: Henneman)
227 Bremmer, blz. 31
228 Idem, blz. 37
229 *de Volkskrant*, 7 april 1994

230 Idem, 9 april 1994
231 Idem, 16 april 1994
232 E. van Thijn, *Retour Den Haag*, Amsterdam, 1994; blz. 206 (hierna: Van Thijn)
233 CD-*Verkenningen*, nr. 7-8, 1994
234 Henneman en ook: *de Volkskrant*, 9 april 1994
235 *Vrij Nederland*, 23 april 1994
236 Van Thijn, blz. 230. De medicus en PvdA-Kamerlid Rob Oudkerk meldde later (*de Volkskrant*, 16 oktober 1995) dat Hirsch Ballins noodkreet gegrond was. Al was de relatie die deze legde met de gevreesde komst van 'een CDA-loos kabinet' voor Oudkerk een reden tot boosheid geweest, 'het signaal vond ik terecht'. Wat de bezuinigingseis van De Nederlandsche Bank betreft: het kabinet-Kok heeft na 1994 18 miljard gesneden. Duisenberg kreeg bijna zijn zin, kortom
237 Bremmer,blz. 34
238 *de Volkskrant* en NRC, 4 mei 1994; zie ook het *Rapport van de Evaluatiecommissie*, de zogeheten 'commissie-Gardeniers', CDA, Den Haag, juli 1994.
239 Idem, blz. 25. In deze passage van dit rapport wordt gesteld dat na Bergschenhoek het 'feitelijk onjuiste beeld' was ontstaan 'dat leden van het kabinet de fractieleiding voor een voldongen feit hadden geplaatst'. Niet verklaard werd waaróm dit 'onjuiste beeld' vervolgens zo lastig te ontzenuwen of weg te nemen bleek. In dit boek (zie ook Thijs Wöltgens' impliciete relaas in Rehwinkel 1994) blijkt dat dat beeld feitelijk juist was. De eerder aangehaalde uitlatingen van Lubbers op 14 mei 1994 wijzen bovendien in diezelfde richting.